

МІСЦЕ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В СТАРОДАВНІЙ ІСТОРІЇ ЄВРОПИ

І. Т. Черняков

Викладені головні підсумки 100-річного вивчення Трипільської культури — однієї з найвеличніших та найдавніших землеробських культур, яка протягом 1500 років займала особливе місце в європейському енеоліті. Визначення виняткової ролі Трипілья в енеолітичній системі Європи на окремих етапах розвитку — основна ідея цього дослідження.

Широкі розкопки В. В. Хвойкою у 1893 р. на Кирилівській вулиці у Києві, де були виявлені сліди палеолітичної стоянки та залишки напівземлянок найдавнішого періоду «неолітичної епохи» (за визначенням дослідника), започаткували народження трипільознавства. Виявлена в Кирилівських землянках неолітична кераміка стала для В. В. Хвойки приводом шукати інші залишки поселень особливої неолітичної культури Подніпров'я, зокрема і поблизу Трипілья. Треба відзначити, що 1893 р. не випадково вважається роком відкриття Трипільської культури. До того були вже відомі окремі знахідки цієї культури у Подністров'ї та Придніпров'ї (посуд, статуетки), але їх вважали «скіфськими старожитностями». Лише В. В. Хвойка одразу ж визначив їх як «неолітичні», що йшли за знахідками палеолітичної доби. Можливо, такому давньому визначенню цих старожитностей сприяли і щасливі обставини досліджень пам'яток в одному районі.

1899 р. на XI Археологічному з'їзді у Києві В. В. Хвойка виступив з обґрунтованою теорією про особливу неолітичну культуру найдавніших землеробів Подністров'я¹. Відкриття Трипільської культури В. В. Хвойкою було підготовлене дослідженнями трипільських пам'яток у Подністров'ї у 80-х роках XIX ст. (Г. Оссовський, І. Коперницький, В. Пшебиславський). До речі, Г. Оссовський одним з перших висунув гіпотезу про глинобитні площадки як «домовини цегляні»².

За 100 років з часу відкриття та визначення перших пам'яток трипільознавство зробило великі успіхи у дослідженні цієї культури. Саме відкриття на території Східної Європи високорозвиненої найстародавнішої культури землеробів Старого Світу було сенсаційним і справило неабиякий вплив на розвиток європейської археологічної науки, яка наприкінці XIX — на початку XX ст. стала, головним чином, наукою первісної історії, або доісторії та протеоісторії людства. Згадаймо хоч би найвідоміші відкриття Г. Шлімана, В. Дьорпфельда у Трої та Мікенах, А. Еванса у Кносі, а також розкопки Діміні, Сескло у Греції, Богазькою у Турції, інші яскраві дослідження на Близькому Сході, що відкрили нові сторінки історії. Вони затьмарили на той час відкриття «класичної археології». Тоді були поширені погляди про розташування головних центрів розвитку найстародавніших цивілізацій на території Близького Сходу та Східного Середземномор'я. Вважалось, що північніші те-

риторії, а особливо райони Східної Європи, були довгий час нерозвиненими, а археологічні культури «доскіфського часу» — «примітивними».

Відкриття трипільської «домікенської», «давньоарійської» (за В. В. Хвойкою) культури IV—III тис. до н. е.³ місцевих племен в Україні з загадковими «глиняними площадками» — «домівлями мертвих» було для європейських дослідників не менш сенсаційним, ніж розкопки Трої та Мікенського палацу. Вже в 1905 р. Е. Р. Штерн, аналізуючи свої розкопки трипільського поселення Петрени у Молдові та матеріали В. В. Хвойки, висуває гіпотезу про те, що «домікенська» Трипільська культура у Дніпро-Дністровському та Дунайському басейнах є основою для розвитку мікенської цивілізації у Середземномор'ї, а трипільські пам'ятки вважає належними фракійцям, які були спорідненими з фрігійцями Малої Азії⁴. Ці нові відкриття та гіпотези надовго привернули увагу багатьох вітчизняних та закордонних дослідників до пам'яток Трипільської культури, як основи пізнання найстародавньої історії Європи та походження індоєвропейців. Ціла плеяда видатних археологів досліджувала Трипільську культуру на початку ХХ ст.: В. Б. Антонович, М. Ф. Біляшівський, Ф. К. Вовк, К. Гадачек, С. С. Гамченко, В. О. Городцов, В. І. Гошкевич, В. Демитрикевич, Є. Зборовський, Р. Ф. Кейндл, А. Кіркор, В. Є. Козловська, Л. Козловський, І. Коперницький, М. О. Макаренко, Г. Оссовський, В. Пшебіславський, М. Я. Рудинський, Д. Я. Самосквасов, Ю. Й. Сіцінський, А. А. Скриленко, О. О. Спіцин, Я. І. Стемпковський, Д. М. Щербаківський, М. К. Якимович, Б. Януш.

Працями названих вчених визначається перший (початковий) етап дослідження Трипільської культури, який характеризується виділенням її як окремої неолітичної культури, спробою визначити хронологію та періодизацію пам'яток (етапи або «культури А та Б» за В. В. Хвойкою: заліщицька, більчанська та інші фази за Г. Оссовським, О. Кандибою, К. Гадачком), їх місце серед відомих старожитностей, виявлення основних районів поширення, загальних рис матеріальної культури, вироблення методики розкопок.

Другий етап вивчення припадає на 20—50-ті роки, коли головним завданням стають уточнення хронології, детальна систематизація та класифікація всіх наявних трипільських матеріалів, головним чином кераміки, детальніше вивчення поселень, могильників, локальних особливостей пам'яток окремих регіонів та хронологічних груп, створення загальної періодизації, вирішення проблем походження та історичної долі трипільських племен, удосконалення методики досліджень. Окремо постало питання про рівень господарства та соціального устрою трипільського суспільства. Значний внесок зробили такі дослідники, як М. І. Артамонов, С. М. Бібіков, В. І. Бібікова, Б. Л. Богаєвський, М. Ф. Болтенко, М. Гімнер, В. І. Громова, В. М. Даниленко, Л. О. Дінцес, Н. Д. Дубицька, А. В. Добровольський, А. Л. Єсипенко, Ю. М. Захарук, О. Кандиба, Ф. А. Козубовський, Є. Ю. Кричевський, О. А. Кульська, П. Курінний, О. Ф. Лагодовська, К. Маєвський, Л. М. Макаревич, М. О. Макаренко, Т. Г. Мовша, Т. С. Пассек, Я. Пастернак, М. А. Пелешин, І. Г. Підолічко, Ю. Полянський, М. Я. Рудинський, І. К. Свешніков, М. Ю. Смішко, В. А. Стефанович, Т. Сулімівський, К. К. Черниш, Л. Чикаленко та інші. Найвидатніші досягнення цього етапу розвитку трипільознавства відбиті у працях Т. С. Пассек⁵ та С. М. Бібікова⁶. Т. С. Пассек була створена загальна періодизація пам'яток Трипільської культури на всіх територіях її поширення. На основі класифікації кераміки нею виділено три періоди розвитку Трипілья, що охоплюють п'ять етапів (А, ВІ, ВІІ, СІ, СІІ — для північних районів, γІ, γІІ — для південних) від 3000 до 1700 рр. до н. е. Ця схема періодизації за Т. С. Пассек в своїй основі залишилася актуальною до теперішнього часу. Серед дослідників визначилися погляди відносно походження Трипільської культури: автохтонне походження від неолітичних культур лінійно-стрічкової кераміки (Є. Ю. Кричевський, Т. С. Пассек); буго-дністровської (В. М. Даниленко); за деякою участю прийдшлих племен або впливом з Придунав'я; прийшла культура з «південного ареалу» стародавніх цивілізацій Сходу (Месопотамія, Анатолія, Балкани), що асимілювала незначну кількість місцевого мезолітичного чи неолітичного населення (С. М. Бібіков). Розробка загальної періодизації та деяке

нівелювання всієї Трипільської культури Т. С. Пассек не зняло розробки питань виділення локальних варіантів чи окремих культур, особливо на пізньому етапі. Це стосується усатівської (М. Ф. Болтенко, О. Ф. Лагодовська) та софіївської груп пам'яток (Ю. М. Захарук). В. М. Даниленко навіть вбачав існування двох трипільських культур (західної та східної) вже на ранньому етапі⁷.

Поряд з оцінкою головного напрямку господарства трипільського населення як «мотичного землеробства городнього характеру з матриархально-родовим ладом» (Є. Ю. Кричевський, Т. С. Пассек) С. М. Бібіковим висунута ідея про «екстенсивне польове мотичне землеробство», в якому почалося використання «тяглової сили великої рогатої худоби» та про патріархально-родову організацію.

Третій (сучасний) етап вивчення Трипільської культури розпочався у 60-ті роки і продовжується до сьогодні. За ці роки провадилися дослідження у всіх раніше визначених напрямках трипільознавства. Так, вийшли друком праці, в яких переглянуто деякі питання походження Трипільської культури (Т. С. Пассек, В. Г. Збенювич, В. І. Маркевич)⁸, виділено окремі локальні варіанти (Т. Г. Мовша, В. О. Крущ, В. А. Дергачов, Е. Ф. Патокова)⁹, уточнено хронологію, періодизацію, висвітлено результати досліджень економіки, суспільного устрою, демографії та ідеологічних уявлень населення. Вийшли у світ узагальнюючі розділи про Трипільську культуру в «Археології Української РСР» та «Енеоліте СРСР»¹⁰.

Найважливішим на цьому етапі досліджень було встановлення культурної близькості походження та розвитку трипільських пам'яток на території Молдови та Правобережної України і кукутенських пам'яток у Румунії, які ведуть початок від культури Боян (фаза Джулешти) з Нижнього Подунав'я¹¹. Останнє навіть знайшло своє відображення у назві культурної спільності «Трипілья-Кукутені». Значним досягненням можна вважати виявлення Т. Г. Мовшею двох паралельних ліній розвитку (західна та східна) у Трипільській культурі, що почала розглядатись як етнокультурна спільність, в якій існувало кілька культур з притаманними їм певними ознаками в матеріальній культурі¹². Виявилось також, що розвиток общин різних трипільських культур західного та східного регіонів проходив у певній взаємодії між власне общинами та культурами поза межами трипільсько-кукутенської спільності. Детальна розробка внутрішньої періодизації трипільських пам'яток підтвердила не лише наявність трьох великих періодів з п'ятьма етапами (за Т. С. Пассек), але й встановила факт існування окремих ступенів (фаз) у розвитку локальних культур та груп, типів пам'яток, яких вже зараз налічується більше двадцяти.

Виняткове значення мало виявлення за допомогою аерофотозйомок, геофізичних розвідок та розкопок поселень-гігантів Трипільської культури з складним плануванням добудівництва¹³. Останнє вимагає ретельного дослідження рівня розвитку племен Трипільської культури відносно інших енеолітичних культур Європи та перших «передцивілізацій» цього часу у Старому Світі. Перші цивілізації виникли у IV—III тис. до н. е. у смузі сухих субтропіків Південної півкулі (Шумер, Єгипет, Елам та ін.)¹⁴. Первинні цивілізації з'явилися у результаті довготривалого розвитку відтворюючої економіки землеробських культур VII—III тис. до н. е., коли відбувалось зародження ремесел, «протоміст», писемності, храмів, руйнувалась первісно-родова община. Паралельно цій, так званій південній, зоні розвитку землеробських культур проходив і в північній зоні, що охоплювала Туркменію, Кавказ, Україну, Балкани, Нижнє Подунав'я та частину Північної Європи. Трипільська культура в загальному плані входить до західного ареалу північної зони розвитку найдавніших «передцивілізацій» Старого Світу. В свою чергу західний ареал складається з двох найрозвиненіших областей, що у європейській археології мають назву «балкано-західноукраїнської» та «середньоевропейської»¹⁵, або «фракійського енеоліту» та «середньодунайської і семіградської області»¹⁶.

Місце Трипільської культури в енеоліті Європи визначається такими характерними рисами:

1. Величезна територія поширення (близько 190 тис. км²), що охоплює всю лісостепову смугу Молдови, Правобережної України від Карпат на заході до Дніпра на сході, від верхів'їв Дністра, Случі, пониззя Прип'яті, Десни на півночі до берегів Чорного моря на півдні. Разом з пам'ятками культури Кукутені у Румунії ця спільність займала площу більше 200 тис. км² на заключному етапі розвитку. Вражають швидкі темпи освоєння трипільськими племенами нових територій: на ранньому етапі освоєна територія становила близько 50 тис. км², на середньому — 150 тис. км². Жодна з європейських розвинених землеробських енеолітичних культур не могла зрівнятись з нею ні за площею, ні за темпами поширення.

2. Довготривалий період поступового розвитку протягом 1500—2000 років без значних змін в основних рисах культури (4250/5250—2250/2750 рр. до н. е.) згідно з радіовуглецевим датуванням (друга дата є каліброваною). Початок розвитку Трипілля визначає кінець неоліту та початок енеоліту на значній частині Східної Європи, середній та початок пізнього етапу — розквіт «енеолітичної» доби, а кінцеві етапи трипільських культур — кінець енеоліту та початок епохи бронзи не тільки на Україні, але й у Європі. Розвиток Трипільської культури торкається трьох найважливіших епох археологічної періодизації, в якій енеоліту належить центральне місце.

3. За своїм походженням Трипільська культура хоча і була пов'язана з Балкано-Нижньодунайським регіоном, але у процесі поширення на нові східні території включала у себе на різних етапах елементи місцевих неолітичних та енеолітичних культур, при цьому приплив південно-західного населення був неодноразовий, а розвиток більш-менш відокремлених общин призводив до виділення своєрідних локальних груп, що мали різну долю.

4. Трипільська культура відзначається розташуванням поселень певними концентрованими групами з проміжними менш заселеними територіями. Майже всі поселення мають одночасовий культурний шар, на відміну від культур Балкано-Подунав'я з більшою кількістю багатшарових поселень і телей. Наряд чи можна назвати Трипілля «культурою кочуючих землеробів», та деякою мірою до неї підходить поняття «культура пересувних землеробів», бо цим племенам доводилось в умовах українського лісостепу кожні 30—50 чи 60—80 років залишати засновані поселення через виснаження ґрунту внаслідок екстенсивного ведення господарства, переселялись та освоювали нові землі. Цим, зокрема, можна пояснити і створення найбільших у Європі за доби енеоліту поселень-гігантів на Уманщині, в яких було сконцентровано по кілька великих общин землеробів.

5. Ця культура була крайньою північно-східною ланкою землеробських культур «балкано-західноукраїнської» області європейського енеоліту, що безпосередньо межувала та підтримувала активні зв'язки з найвеличезнішим у Старому Світі ареалом скотарських культур євразійських степів та неолітичних культур лісостепової та поліської зон Східної Європи. На думку багатьох дослідників, зв'язки між степовими скотарськими племенами та землеробами енеолітичних культур Південно-Східної Європи визначили не тільки долю Трипілля, але й інших культур і навіть перших держав та «міських цивілізацій» Близького Сходу й Середземномор'я¹⁷. Розвиток Трипілля і сусідніх степових культур в історії енеолітичної доби Старого Світу додав до формул «Ex Orienta Lux» та «Ex Balcanae Lux» ще одну: «Ex Nord Ponticae Lux».

Головними аспектами у проблемі визначення місця Трипільської культури в енеоліті Європи виступають походження, зв'язки, ступінь розвитку порівняно з синхронними землеробськими культурами Балкано-Подунав'я, Середньої Європи, вплив Трипілля на місцеві неолітичні та енеолітичні культури та взаємовідносини з племенами навколишніх територій степової, лісостепової та поліської зон Східної Європи, роль трипільських племен в етнокультурних та господарських процесах енеолітичного періоду.

Перш за все треба відзначити, що на південно-східноєвропейській території від Карпат до Уралу ще до появи Трипільської культури склалися три основні області неолітичних культур (Прикарпатська, Азово-Каспійська, Дніпро-Волзька)¹⁸. Прикарпатська область (буго-дністровська культура,

лінійно-стрічкової кераміки) належить до зони розвитку найдавніших неолітичних культур Європи (кінець VI — початок IV тис. до н. е.), майже всю територію якої і зайняли трипільські племена. В той час, як населення Прикарпатської неолітичної області досягло значних успіхів у розвитку землеробсько-скотарської відтворюючої економіки, племена інших східноєвропейських областей займались ще мисливсько-рибальсько-скотарським господарством і були на самому початку шляху до «неолітичної революції». Носії культур Прикарпатської області були частково вихідцями з західних областей Подунав'я (культура лінійно-стрічкової кераміки) або «автохтонами», які розвивались під сильним впливом неолітичних культур Балкан. На думку Д. Я. Телегіна, неолітичні прояви сіро-кілікійських культур зазнали навіть племена Азово-Каспійської області (зародження кераміки, кам'яний посуд, прикраси у вигляді букраніїв).

Появу племен Трипільської культури у Прикарпатській області можна розглядати як закономірний процес подальшого розвитку господарських та культурних зв'язків стародавнього населення Правобережної України та Подунав'я. Румунськими дослідниками (Р. Вульпе, В. Думитреску, Є. Захарія, Є. Кошма, А. Ласло, С. Марінеску-Билку, І. Нестор, М. Петреску-Димбовиця, М. Флореску та ін.) доведено, що складання культури Прекукутені-I, як найдавнішого етапу Трипільсько-Кукутенської спільності, проходило на Пруті, на східних схилах Карпат у зоні стику неолітичних культур Боян, Турдош, лінійно-стрічкової кераміки. Основу формування становили племена культури Боян, які просунулись з Нижнього Подунав'я у південно-східні райони Трансильванії та на північ румунської Молдови. Певний вплив на формування Кукутені — Трипілля мали також такі культури, як Кріш, Вінча, Хаманжія, Гумельниця, Петрешті та ін. На етапі розвитку Прекукутені-II носії цієї культури перетнули р. Прут та почали заселення Пруто-Дністровського межиріччя, з чого і починається історія розвитку Трипільської культури¹⁹. Розселення трипільських племен йшло двома напрямками: північний — з району Могилева-Подільського (Бернашівка); південний — з району Флорешті у Молдові. На етапі Прекукутені-III — Трипілля АІІ ці племена досягають Південного Бугу. Зараз налічується більше 150 поселень раннього етапу Трипільської культури, формальною ознакою якого є наявність защипкового, різьбленого та канельованого орнаменту на кераміці. У кінці раннього етапу, що поділяється на кілька фаз, з'являється мальований фарбами орнамент, досконалість і різноманітність якого досягає розквіту на середньому та пізньому етапах Трипілля.

Розселення прекукутенських племен на схід та виникнення великої трипільської етнокультурної області на території сучасної Молдови та Правобережної України (4000/4750—3650/4400 рр. до н. е.) визначають найважливіший період «енеолітизації» в історії Східної Європи, що характеризується появою постійної системи землеробства з новим набором культурних злаків (10 видів), досконалістю гончарного виробництва, металообробки, розвиненістю культурно-ідеологічних уявлень. В процесі розселення носії Трипільської культури асимілювали місцеве населення буго-дністровської культури. Останнім часом дослідженнями О. Г. Шапошнікової та М. Т. Товкайла доведено співіснування на Південному Бугу буго-дністровської та ранньотрипільської культур і навіть виникнення синкретичного посуду²⁰. Вплив ранньотрипільської культури не обмежувався лише територією її поширення, а охоплював значні райони Східної Європи. Ранньотрипільські та середньотрипільські імпорти кераміки знайдені на пам'ятках дніпро-донецької культури у Подніпров'ї²¹.

Подальший розвиток Трипільської культури на середньому етапі (ВІ, ВІІ протягом 3650/4900—3150/4000 рр. до н. е.) характеризується розширенням її ареалу у верхньому Подністров'ї, Середньому Подніпров'ї, зростанням кількості поселень та їх розмірів від 10—15 до 40—50 га у Подністров'ї та 90—150 га у Буго-Дніпровському межиріччі. У північній Молдові густота населення досягає 12,8 чол./км², за підрахунками В. М. Массона²². Серед трипільських поселень з'являються багаточарові та укріплені, що свідчить про наявність конфліктних ситуацій серед трипільських общин. Простежене

«гніздове» розташування поселень, як ознака концентрації певних общин. На цьому етапі відбувається оформлення західного та східного ареалів трипільської етнокультурної єдності²³. Західний ареал охоплював пам'ятки Попруття, Подністров'я, частково Побужжя, а східний — межиріччя Південного Бугу та Дніпра, Середнє Подніпров'я. Загалом для пам'яток західного ареалу характерніша мальована кераміка, для східного — кераміка з заглибленим орнаментом, як «архаїзм», пережиток в орнаментациї кераміки ранньотрипільських общин, що у процесі переселення відірвались від балкано-прикарпатських культур періоду розквіту мальованої кераміки. Але треба відзначити, що і на середньому етапі проходить подальше розселення західнотрипільських общин на схід, а розвиток західного та східного ареалів відбувається у певному взаємозв'язку. Детальне вивчення пам'яток середнього етапу Трипільської культури Н. М. Виноградовою, І. І. Зайцем, В. І. Маркевичем, Т. Г. Мовшею, Т. С. Пассек, Т. О. Поповою, К. К. Черниш та іншими призвело до виявлення окремих локальних груп (Петренська, Солонченська, Заліщицька, Володимирівська, Пенежківсько-Щербанівська, Буго-Дніпровська та ін.), остання, в свою чергу, поділяється на типи пам'яток (Красноставка, Шкарівка, Веселий Кут, Миропілля та ін.²⁴).

На середній етап розвитку Трипільля припадає розквіт цієї культури. Він проявився не лише у максимальному розширенні ареалу, але й у значних досягненнях господарської діяльності та зміцненні культурно-господарських контактів. Дослідники відзначають значний розвиток землеробсько-скотарського господарства, високий технологічний і художній рівень гончарства, організацію майстерень крем'яних виробів та удосконалення металообробки²⁵. Серед контрагентів імпортних та експортних взаємовідносин трипільських племен середнього етапу розвитку присутні носії багатьох з відомих європейських неолітичних та енеолітичних культур: другого періоду розвитку дніпро-донецької культури, пам'яток лисогубівського типу на лівобережжі Середнього Подніпров'я, степових культур Причорномор'я (Середній Стог 2, Новоданилівський тип, Нижня Михайлівка), балкано-дунайських (Гумельниця, Варна, Криводол-Селкуца) та центральноєвропейських культур енеоліту (Тісаполгар, Лендель, Вінча Д), північно-західного Полісся (Зимно-Злата, Гоща-Вербковиця)²⁶.

Пізній, або заключний, етап (3150/4000—2450/2750 рр. до н. е.) виявляється найвивченішим, але й «найтемнішим» в історії розвитку трипільської етнокультурної спільності. Справа в тому, що віднесення пам'яток до цього етапу у сучасному трипільствознавстві є суперечливим. При створенні своєї періодизації Т. С. Пассек формально сприйняла розподіл між характерним поліхромним розписом кераміки середнього та темноколірним розписом пізнього етапу Трипільля. Дослідницею не були враховані стратиграфія деяких пам'яток та диференціація всіх трипільських матеріалів. Є. Ю. Кричевський відносив до заключного етапу тільки пам'ятки городсько-усатівського горизонту пізнього Трипільля. В. Г. Збеневич трипільські пам'ятки першого етапу (СІ, УІ) запропонував включити до комплексів заключної фази середнього Трипільля²⁷. Дійсно, пам'ятки початку пізнього етапу Трипільля (за періодизацією Т. С. Пассек) є прямим продовженням розвитку пам'яток середнього етапу. Суть, очевидно, полягає в тому, що розвиток Трипільської культури не тільки в західному та східному ареалах, але й в окремих локальних групах, незважаючи на збереження так званого загальнотрипільського горизонту, ще наприкінці середнього етапу відбувався у різних природних та культурно-історичних умовах і взаємостосунках, а локальні групи колись єдиної трипільської етнокультурної спільності викристалізувались в окремі своєрідні культури. Потенціал досягнень великої Трипільської культури у розвитку господарства, керамічного виробництва, рівня ідеологічних уявлень ще дозволяв зберігати обрис цих культур у рамках трипільської культурної єдності, але їх господарство, соціальний устрій, інші характерні риси, у тому числі і суто «етнографічні», вже істотно відрізнялись від класичного еталону Трипільля. Цей потенціал був вичерпаний на заключному етапі Трипільля і тому деякі дослідники вважають пам'ятки цього етапу, «забарвлені» тільки присутністю трипільської кераміки, окремими, не пов'язаними з Трипільям

культурами (М. Ф. Болтенко, О. Ф. Лагодовська, О. Я. Брюсов, Т. Сулімірський, В. Думітреску та ін.).

Цікавим виявляється аналіз розташування пам'яток кінця середнього (VI) та початку пізнього (CI) етапів. Виділяється два райони концентрації пам'яток: на півночі Молдови — для західного ареалу та в Буго-Дніпровському межиріччі (Уманщина) — для східного ареалу. В останньому зосереджені і всі поселення-гіганти Трипільської культури. На фінальному етапі Трипілля ці території виявляються спустошеними. Катастрофічне зменшення кількості населення на півночі Молдови в цей час відзначає В. І. Маркевич²⁸. Складається враження про майже повний відтік трипільського населення з найрозвиненіших центральних районів та заселення ним колишніх «околиць» або нових територій на півночі (до Верхнього Подністров'я, приток Прип'яті, Десни), сході (частина лівобережжя Середнього Подніпров'я) та півдні (приморська зона степів від Південного Бугу до Дністра та пониззя Дунаю). Незважаючи на загальне розширення ареалу Трипілля та значну кількість пізньотрипільських пам'яток (близько 400, більшість з яких — поховальні), помітне загальне зменшення населення порівняно з середнім та початком пізнього етапів, що проявилось у зникненні цілих груп пам'яток (наприклад, томашівської) та зменшенні кількості та розмірів поселень (близько 300 для середнього та початку пізнього етапів).

Дослідники зараз по-різному сприймають не тільки періодизацію пізньотрипільських пам'яток відносно включення їх до різних етапів розвитку CI та CII, але й включення у Трипілля окремих локальних груп та їх походження. Так, В. О. Дергачов на пізньому етапі (CII, VII) виділяє 3 зони (Дністро-Прутська, Волинська, Середньодніпровська) з 9 типами пам'яток (Вихватинський, Усатівський, Бринзенський, Гордінештський, Троянівський, Городський, Лукашівський, Софіївський, Серезліївський)²⁹. Т. Г. Мовша слідом за Т. С. Пассек та К. К. Черниш включає до пізнього періоду і пам'ятки CI, VI. Тільки на території України вона налічує 8 пізньотрипільських культурних груп (Петренська, Кошиловецька, Томашівська, Жванецька, Городсько-Касперівська, Коломийщинська, Софіївська, Усатівська)³⁰.

Пізньотрипільські пам'ятки посідають особливе місце у системі стародавніх культур Європи, що зазнали значних змін у розвитку та зв'язках наприкінці IV — на початку III тис. до н. е. В цей період занепадають класичні культури Балкано-Дунайського та середньоевропейського енеоліту, з якими підтримували зв'язки трипільські племена на ранньому та середньому етапах розвитку. В результаті глибокої історичної трансформації у Південно-Східній і Центральній Європі виникають нові культури, імпортовані речі яких на території пізньотрипільських пам'яток надійно фіксують сталість контактів Трипілля з вказаними регіонами. Серед нових культурно-етнічних контрагентів репрезентовані майже всі основні європейські культури: Чернавода, Коцофені, Езеро, Болераз, Баден, лійчастого посуду, кулястих амфор та ін.

На думку багатьох дослідників енеоліту Європи, причиною катастрофічних змін, в тому числі у Трипіллі, та особливо у зникненні енеолітичних культур Балкано-Подунав'я є «інвазія», «навала» скотарських племен (номадів) з Північного Причорномор'я — південних сусідів трипільських племен на етапі VI—CI. Носіїв курганних культур з українських степів навіть називають «вікінгами» IV—III тис. до н. е., які були руйнівниками міської культури Східного і навіть частково Західного Середземномор'я. При цьому процес руйнації енеолітичних культур пов'язується з «курганізацією» Європи та Малої Азії, яка відповідає терміну «індоєвропейізація» або «розселенню індоєвропейців з Прабатьківщини». На думку американської вченої М. Гімбутас, «курганізація» земель навколо Чорного моря розпочалась ще у V тис. до н. е., друге масове переселення північнопричорноморських племен проходило у IV тис. до н. е. і призвело до «дезінтеграції великих європейських протоцивілізацій Трипілля, Гумельниць, Вінчі» та створення «нової балкано-дунайської культури Городськ — Чернавода — Езеро — Коцофені — Болераз — Баден — Костолац». «Руйнівники середземноморських цивілізацій», «жахливі велетні з півночі», «неурбаністські народи», які були пастухами та вер-

шниками, залишили свої страшні сліди в Адріатиці, Іонії, Егіді, Палестині та Італії³¹. На думку болгарської дослідниці Г. Годорової, причиною навали номадів з Північного Причорномор'я було перенаселення степової зони та бажання захопити багаті мідні родовища Південно-Східної Європи. Невелике за кількістю північнопричорноморське населення змішалось з автохтонним енеолітичним населенням захоплених регіонів та започаткувало своєрідний, типологічно досить примітивний порівняно з попередньою епохою, культурний комплекс Чернавода I³². В. М. Даниленко та М. М. Шмаглій назвали цей період «поворотним моментом в історії неолітичного населення Південної Європи»³³.

Витоки розуміння всіх цих дійсно масштабних процесів в історії не лише Європи, а й усього Старого Світу містяться у взаємовідносинах племен Трипільської культури з степовими племенами Євразійських степів³⁴. Історія розвитку Трипільської культури — це одночасно і історія взаємовідносин з населенням неолітичних культур України (буго-дністровська, дніпро-донецька, сурська), на території яких виникають енеолітичні культури, представлені пам'ятками новоданильського типу, Середнього Стогу та Нижньомихайлівської культури³⁵. Взаємовідносини з цими культурами надійно підтвержені обопільними знахідками «імпортів» як на трипільських, так і на степових пам'ятках. Вважається, що під впливом середньостоговської культури вже на середньому етапі Трипілья починається виробництво кераміки з домішкою мушлі, накольчастим та лінійно-заглибленим орнаментом, гостродонних форм, а на пізньому — шнурового орнаменту. Із степовими пам'ятками пов'язують знахідки на трипільських поселеннях кам'яних фрагментів булав та скіпетрів із зображенням коня. Появу та розвиток укріплених трипільських поселень, як і поселень-гігантів, на середньому та пізньому етапах пов'язують з необхідністю захисту від степових племен. На жаль, ці твердження часто бувають декларативними і не підкріплені вагомих, серйозним аналізом всієї сукупності археологічних джерел. Небезпідставно В. С. Тітов критикував положення М. Гімбутас про нищівну роль східноєвропейських степових племен в історії енеоліту Європи³⁶. Значення та роль номадів в енеоліті Європи були дещо іншими, ніж за часів навали гунів та татаро-монголів. Навряд чи можна повірити в те, що жахливі картини енеолітичної доби, намальовані угорським дослідником І. Боною, могли відбуватися насправді: «ще у розквіті пізнього енеоліту з'являються ознаки прямуючої зі сходу та перетворюючої всю Середню Європу бурі», «племена пастухів з українських степів вдираються на захід, спалюючи дощенту поселення культур Трипілья та Кукутені»³⁷. Пізніше ці ямні племена змішались з представниками місцевих культур Баден, Вучедол-Зок та утворили культуру Хатван на Середньодунайській низині.

Аналіз взаємовідносин Трипільської культури з степовими племенами Північного Причорномор'я свідчить, що такі уявлення про роль східноєвропейських скотарських культур в добу енеоліту безпідставні. Мабуть, мають рацію ті дослідники, які вважають, що рівень розвитку степових енеолітичних культур, кількість населення у степах не могли становити будь-якої загрози не лише для західних енеолітичних культур, а навіть для сусідньої Трипільської³⁸. Навпаки, простежено значні впливи, а також переселення трипільського населення у степи Північного Причорномор'я, де в союзі з степовими племенами виникає усатівська культура, а трипільські імпорти сягають Приазов'я та Криму. Судячи з археологічних джерел, «серйозне» озброєння в ті часи було наявне лише у представників усатівської культури. Вимагає перегляду і питання про появу курганного обряду у степовій зоні. Знайдене в кургані біля ст. Кайнари енеолітичне поховання з посудом другого ступеня першої половини середнього періоду Трипілья, мабуть, пов'язане з формуванням найдавнішого курганного обряду у зонах стику Трипільської та степових культур. В усатівській культурі ми фіксуємо найрозвиненіший курганний обряд всієї степової зони Південно-Східної Європи. На її розвиток впливали придунайські племена культури Чернавода, а усатівські пам'ятки з'являються не тільки в пониззі Дунаю, але зафіксовані й у Озді на Середньодунайській рівнині³⁹. Розташування курганів ямної культури на

пізньотрипільських поселеннях в Таллянках, Майданецькому археологічно фіксує значний хронологічний розрив між цими культурами: «ямні племена прийшли сюди тоді, коли поселення вже давно були покинуті їх мешканцями»⁴⁰. Це ж зафіксовано і співвідношенням культурного шару енеолітичних поселень і розташованих на них курганів та «скорчених поховань з фарбою» на території Румунії, Угорщини⁴¹. У курганах Північно-Західного Причорномор'я стратиграфічно простежено постусатівське хронологічне положення так званих ямних поховань⁴². Йдеться про те, що племена ямної культури Північного Причорномор'я навіть не були синхронними населенню енеолітичних культур Європи. Доямний горизонт степових енеолітичних пам'яток представлений пам'ятками новоданилівського типу та середньостогівської культури, які брали участь у генезисі пам'яток ямної культури Північного Причорномор'я, як це доведено Д. Я. Телєгіним⁴³.

Стосунки між трипільськими племенами та носіями новоданилівського типу і середньостогівської культури добре зафіксовані не тільки знахідками імпортних речей, але й взаємними впливами у виробництві кераміки. Так, кераміка, подібна до ранньостогівської, знайдена на поселенні Солончени II та Дрегушені. Ціла серія поховань зі скіпетрами виявлена у Північно-Західному Причорномор'ї (Суворово), на Балканах та в Подунав'ї. Але знову йдеться про впливи та стосунки різного характеру, а не про руйнацію енеолітичних культур цього району, бо Трипільська культура продовжувала існувати в пізніші часи, коли вже не було носіїв пам'яток новоданилівського типу та середньостогівської культури.

Трипільська культура протягом довгого часу була одним з головних територіальних, культурно-економічних резервів для енеолітичних культур Балкано-Подунав'я. Племена Прекукутені, освоюючи територію у Молдові та Україні, збільшили її та кількість поселень у 20—25 разів. Трипільські племена змогли пристосуватись в різних нових природних умовах та створити відмінну господарчу систему, зробили внесок у розвиток планування поселень, опанували кілька типів житлово-господарських споруд від примітивних землянок до багатопверхових будівель. Спеціальне дослідження Г. Ф. Коробкової виявило 6 господарських варіантів у системі трипільської економіки, де присутні і землеробсько-скотарські, скотарські і навіть мисливсько-скотарські напрямки⁴⁴.

Визначна роль належить племенам Трипільської культури у процесі поширення відтворюючих галузей господарства на величезних просторах Східної Європи, різних видів культурних сільськогосподарських рослин і тварин. Надзвичайно високим рівнем відзначались домашні виробництва та общинні ремесла трипільських племен, особливо гончарство та металообробка. Трипільський осередок належав до найдавнішої у Європі та найрозвиненішої в енеолітичну добу Балкано-Карпатської металургійної провінції⁴⁵. З кінця раннього — початку середнього етапів трипільці створили унікальні технології ковальської обробки металу та відіграли вирішальну роль у транзитній торгівлі металом зі степовими та лісостеповими племенами Східної Європи (новоданилівські, середньостогівські, хвалинські племена)⁴⁶. Під впливом трипільців починається обробка металу у цих племен (Хвалинський могильник). На пізньому етапі Трипілья складаються два осередки металообробки (усатівський, софіївський), які входять до Циркумпонтійської металургійної провінції раннього бронзового віку. Вони були безпосередньо пов'язані з трансільвансько-середньодунайською зоною, Малою Азією, звідки одержували сировину та виявились першими розповсюджувачами бронзолivarної металургії у Східній Європі.

Оцінюючи провідну роль трипільських племен у розвитку енеоліту на широкому терені Східної та Південно-Східної Європи, окремі процеси яких стосувались і Центральної Європи, треба зазначити, що «трипільське вікно» у світ «найпереводіших цивілізацій» для східноєвропейських племен довгий час було головним. Вплив культур Північного Кавказу на Східну Європу починається лише на ранньому етапі бронзової доби, коли розвивається майкопська культура. Сліди взаємовпливів Трипілья та Майкопу виявлені у матеріалах поховань Животилівської групи та Лівобережжі Дніпра⁴⁷.

Створення на перетині середнього та пізнього етапів найвеличніших в енеолітичну добу у Старому Світі поселень-гігантів на Уманщині (своєрідного центру в контактній зоні західного та східного ареалів) свідчить про надзвичайно високий рівень соціального устрою, складні господарсько-організаційні функції трипільського суспільства, що відповідали, мабуть, номовій системі стародавнього Шумеру та Єгипту⁴⁸. Але незважаючи на значні успіхи розвитку за 1500—2000 років, трипільці так і не змогли створити писемну стародавню «цивілізацію» на зразок рабовласницьких держав Месопотамії та Єгипту, хоч ще у IV тис. до н. е. в період додинастичного Єгипту вони знаходились майже на одному рівні розвитку. Причин «цивілізації, що не відбулася» багато, але головними, ймовірно, були природно-географічні фактори (великий простір для розселення, що не сприяло удосконаленню господарства та суспільства). Багатоваріантне господарство трипільських племен в перспективі було спрямоване на розвиток скотарства, а не землеробства, бо скотарство — найпродуктивніша галузь в умовах Східної Європи. Трипільське суспільство у своєму розвитку весь час рухалось до тваринницького напрямку господарства з допоміжною роллю землеробства, що було характерним не для землеробських, а для скотарських суспільств Старого Світу. Ці риси господарства зближували трипільців зі степовими племенами Східної Європи, з якими вони були в тісних етнокультурних стосунках. Це, вірогідно, і було основною причиною як довготривалого розвитку, так і краху великої трипільської землеробської етнокультурної єдності. Безумовно, що, крім цього, мали місце різні причини, у тому числі і внутрішня боротьба трипільських общин західного та східного ареалів, екологічна та природно-кліматична криза (похолодання на зламі атлантичного та суббореального періодів)⁴⁹. Трипільля не було єдиною культурою, яка переходила в цей період до панівної ролі скотарства у господарстві. Така ж доля спіткала всі основні європейські енеолітичні культури. Це безумовно свідчить, що наслідки екологічних природно-кліматичних змін в умовах архаїчної економіки мали глобальний характер.

Історична доля трипільських племен — одна з великих наукових проблем в археології та стародавній історії Європи. Зникнення основних рис Трипільської культури та поява у ранньому бронзовому віці нових культур, в яких не було яскравих «трипільських» слідів, призвели дослідників до певного розпачу при вивченні цієї проблеми суто археологічними методами. Мають рацію, на наш погляд, ті дослідники, які пов'язують подальшу долю трипільської єдності з культурами шнурової кераміки та ямної культурно-історичної спільності. І перші, і другі представляють найвеличніші культурно-історичні області на Європейському континенті: культури шнурової кераміки охоплюють територію Північної Європи від Рейну до Волги, Центральну та Південно-Східну Європу; ямна культурно-історична область займала степові та лісостепові простори Східної Європи від Уралу до Нижнього Дунаю. Культурні цих двох спільностей займали і всю колишню територію Трипілья; ямні племена — Буго-Дніпровське межиріччя; ямно-шнурова Буджакська культура — Дунайсько-Дністровське межиріччя; прикарпатські культури шнурової кераміки — Передкарпаття, Поділля і Волинь; середньодніпровська культура — Середнє Подніпров'я. Дослідниками помічені впливи Трипілья на формування ранніх етапів цих культур⁵⁰.

Антропологічні дослідження підтвердили висновки археологів відповідно взаємовпливів Трипільської та степових культур. Так, завдяки ним у середньостогівській, постмаріупольській, нижньомихайлівській, новоданилівській культурах з'являються поряд з поширеними місцевими неолітичними варіантами протоевропеїдного типу середземноморські типи, характерні для Трипілья та інших енеолітичних культур Балкано-Подунав'я (Т. С. Кондукторова, С. І. Круц, І. Д. Потехіна). В свою чергу, у трипільських групах населення, особливо усатівській, встановлена наявність протоевропейських представників. На відміну від східних регіонів ямної культурно-історичної спільності, у Північно-Західному Причорномор'ї та у курганних похованнях Подунав'я домінуючим виступає середземноморський тип, що свідчить про значну участь трипільського та нижньодунайського енеолітичного населення

у генезисі «буджакської» та інших культур ранньобронзової доби (М. С. Веліканова, Г. П. Зіневич, О. Некрасова, С. П. Сегеда). Важливим недоліком у вирішенні багатьох питань розвитку та історичної долі Трипілья, його взаємин з сусідами виявляється майже повна відсутність джерел з трипільських могильників раннього та середнього етапів, за винятком кількох випадково відкритих поховань. Стосовно більшості сусідніх культур такі дані є, і вони свідчать про розвинені поховальні звичаї (як і пам'ятки заключного етапу Трипілья), а тому, мабуть, припущення авторів про «археологічно нематеріалізований обряд поховань» не мають жодних логічних підстав. Необхідно провадити пошуки могильників. На нашу думку, поява самого курганного обряду у степовій зоні пов'язана з регіонами стику трипільських та степових енеолітичних племен Північного Причорномор'я⁵¹.

Феномен полягає в тому, що Трипільська культура за тривалий час на великій території України змогла своєрідно поєднати господарські, фізико-біологічні, антропологічні, етнокультурні та суспільно-ідеологічні системи найстародавніших представників людських суспільств Півдня, Центру, Сходу та Полісся Європи, що належали до кількох антропологічних та мовних груп, знаходились на різних рівнях розвитку господарства та культури. Довготривалий розвиток Трипільської культури на значній території Східної та Південно-Східної Європи призвів на заключному етапі до її сегментації, а згодом і до розчинення у складному конгломераті культур, які засвоїли основні досягнення у господарстві, культурі, ідеології, що збереглись у міфології та культурах протослов'ян та інших індоєвропейських народів⁵².

Завдяки географічному положенню, широкому ареалу зв'язків, довготривалому розвитку Трипільська культура виступає як «центральный еталон» у системі періодизації неолітичних, енеолітичних та ранньобронзових культур Південно-Східної Європи⁵³. Наявність різних інокультурних імпорту та детальна внутрішня періодизація Трипілья дозволяють синхронізувати окремі періоди, етапи та фази розвитку з великим колом енеолітичних культур Балкан, Подунав'я, Середньої Європи, хронологія та періодизація яких добре розроблена за допомогою археологічних та фізичних методів. Все це відкриває вихід у систему відносної хронології Передньої Азії, Східного Середземномор'я та Єгипту, де з III тис. до н. е. вона має абсолютну хронологічну підставу у писемних джерелах⁵⁴. Так, майже весь розвиток Трипільської культури до заключного етапу відноситься до енеолітичного («халколітичного») протодинастичного періоду в Єгипті (Нагада), протописемного у Месопотамії, розвитку халколіту в Анатолії (Бейджесултан) та Фесалії (Ларісса, Рахмані). Заключний етап синхронізується з ранньоеллінською культурою у Греції, ранньою бронзою Анатолії (Троя-I, II), ранніми династіями у Єгипті та Месопотамії. Таким чином, дослідження трипільської системи періодизації та хронології, широка синхронізація її пам'яток з багатьма культурами Східної, Південно-Східної Європи, Середземномор'я і Передньої Азії дає можливість порівняльного вивчення розвитку Трипілья та сусідніх культур, особливо східноєвропейських, їх ролі у конкретних процесах всесвітньої історії.

Примітки

¹ Хвойко В. В. Каменный век Среднего Поднепровья // Тр. XI АС.— М., 1901.— Т. I.; Козловская В. Е. Светлой памяти В. В. Хвойко // ЗОИИД.— Т. 33.— С. 6.

² Ossowski G. Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleo-etnologicznej po Galicji (W. R. 1892) // Zbiór wiadomości do antropologii Krajowej.— XVIII, 1895.

³ Хвойко В. В. Вказ. праця.— С. 13.

⁴ Штерн Е. Р. Догреческая культура на юге России // Тр. XIII АС.— М., 1906.— Т. I.— С. 18.

⁵ Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА.— М., 1949.— № 10.

⁶ Бибииков С. Н. Поселение Лука-Врублевская // МИА.— М., 1953.— № 8.

⁷ Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 10.

⁸ Пасек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднепровья // МИА.— М.,

1961.— С. 84; *Збеневич В. Г.* Поселение Бернашевка на Днестре.— К., 1980; *Маркевич В. И.* Буго-днестровская культура на территории Молдавии.— Кишинев, 1974.

⁹ *Мовша Т. Г.* О северной группе позднетрипольских памятников // СА.— 1971.— № 1.— С. 31—54; *Шмаглій М. М.* Городско-волинський варіант пізньотрипільської культури // Археологія.— 1966.— XX.— С. 15—37; *Збеневич В. Г.* Позднетрипольские племена Северного Причерноморья.— К., 1974; *Круц В. А.* Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1977; *Дергачев В. А.* Памятники позднего Триполья.— Кишинев, 1980; *Патокова Э. Ф.* Усатовские поселения и могильники.— К., 1979.

¹⁰ *Археологія Української РСР.*— К., 1971.— Т. 1.— Археология Украинской ССР.— К., 1985; Энеолит СССР.— М., 1982.

¹¹ *Черныш Е. К.* Формирование трипольско-кукутенской культурной общности // *Studia Praehistorica*, 5—6.— София, 1981.— С. 5—48; *Dumitrescu V.* Originea si evolutia culturii Cucuteni-Tripolie // SCIV.— 1963.— Т. XIV.— № 1.— С. 306.

¹² *Dumitrescu V.* Originea si evolutia culturii Cucuteni Tripolie // SCIV, 1963, № 2, p. 301, 306; *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 18—20; *Мовша Т. Г.* Две параллельные линии в развитии трипольской этнокультурной области // Новейшие открытия советских археологов.— К., 1975.— Ч. 1.— С. 69; *Цвек Е. В.* Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье) // Первобытная археология: поиски и находки.— К., 1980.— С. 163—185.

¹³ *Шишкин К. В.* Из практики дешифровки аэрофотоснимков в археологических целях // Археологія.— 1973.— Т. 10; *Шишкин К. В.* Применение аэрофотосъемки для исследования археологических памятников // СА.— 1966.— № 3.— С. 116—121; *Шмаглій Н. М.* Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга // Первобытная археология: поиски и находки.— К., 1980.— С. 116.

¹⁴ *Массон В. М.* Первые цивилизации.— М., 1989.

¹⁵ *Bouzek J., Buchvaldek M., Kosnar L.* Nastin Evropského Praveku.— Praha, 1982.— S. 51.

¹⁶ *Тодорова Х.* Энеолит Болгарии.— София, 1979.

¹⁷ *Мерперт Н. Я.* Ранние скотоводы Восточной Европы и судьбы древних цивилизаций // *Studia Praehistorica*. София, 1980.— 3.— С. 65—90.

¹⁸ *Телегин Д. Я.* Области культур эпохи неолита юга европейской части СССР, их хронология и периодизация // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы.— Днепропетровск, 1988.— С. 33—35.

¹⁹ *Titov V. S.* Trypolye Culture in the chronological System of Neolithic and Copper Age Cultures of South-Eastern and Central Europe // VII CISPP (Belgrade, 1971).— М., 1971.— P. 4. *Сорокин В. Я.* О связях племен культуры Прекукутени-Триполья А с обществом культур Карпатского бассейна // МИАЭ.— Кишинев, 1992.— С. 69—87.

²⁰ *Шапошникова О. Г., Товкайло Н. Т.* Некоторые итоги исследования многослойного поселения Пугач на Южном Буге // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 86—96.

²¹ *Телегин Д. Я.* Днепро-Донецкая культура // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 170. Зв'язки раннього етапу Трипілья з дніпро-донецькою культурою не доведені. Деякі дослідники відносять їх до середнього етапу.

²² *Массон В. М.* Динамика развития трипольского общества в свете палеодемографических оценок // Первобытная археология: поиски и находки.— К., 1980.— С. 120.

²³ *Мовша Т. Г.* Средний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— С. 206—227.

²⁴ *Пассек Т. С.* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднепровья // МИА.— М., 1961.— С. 84; *Заец И. И.* Древние земледельцы среднего течения Южного Буга во второй половине IV тыс. до н. э. // Автореф. дис.... канд. ист. наук.— М., 1975; *Виноградова Н. М.* Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры.— Кишинев, 1983; *Мовша Т. Г.* Средний этап трипольской культуры; *Попова Т. А.* Древние земледельцы Среднего Поднепровья в IV—III тыс. до н. э. (по материалам многослойного поселения Поливанов Яр) // Автореф. дис.... канд. ист. наук.— Л., 1972; *Цвек Е. В.* Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье) // Первобытная археология: поиски и находки.— К., 1980.— С. 163—184; *Цвек О. В.* Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності // Археологія.— 1985.— № 51.— С. 31—45.

²⁵ *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР.— 1982.— С. 196—212.

²⁶ *Черныш Е. К.* Там же; *Тодорова Г.* Каменна-медната епоха в Болгарии.— София, 1986.

²⁷ *Збеневич В. Г.* Хронологія пізнього Трипілья // Археологія.— 1972.— № 7.— С. 3—25.

²⁸ *Маркевич В. И.* Позднетрипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев, 1981.— С. 184.

²⁹ *Дергачев В. А., Манзура И. В.* Погребальные комплексы позднего Триполья.— Кишинев, 1991.— С. 9—18.

³⁰ *Мовша Т. Г.* Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР.—

К., 1985.— С. 223—263; *Мовша Т. Г.* Культури трипольсько-кукутенської спільності // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР.— К., 1989.— С. 146, 147.

³¹ *Gimbutas M.* The destruction of Aegean and Eastern Mediterranean urban civilisation around 2300 B. C. // *Bronze Age Migrations in the Aegean*. Daek Ringe, 1974, p. 129—131.

³² *Тодорова Г.* Энеолит Болгарии.— София, 1979.— С. 71.

³³ *Даниленко В. М., Шмаглій М. М.* Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // *Археологія*, 1972.— Вип. 1.— С. 13—19.

³⁴ *Мовша Т. Г.* О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века // *СА*.— 1961.— № 2.— С. 186—199; *Мовша Т. Г., Чеботаренко Ю. Ф.* Энеолитическое курганное погребение у ст. Кайнары в Молдавии // *КСИА АН СССР*, 1969.— Вып. 115.— С. 45—49; *Мовша Т. Г.* Проблема связей Триполья-Кукутени с племенами культур степного ареала // *Studia Praehistorica*.— 5—6, София, 1981.— С. 61—72.

³⁵ *Телегин Д. Я.* Дніпро-донецька культура.— К., 1968; *Телегин Д. Я.* Середньостоговська культура епохи міді.— К., 1968; *Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич Л. М.* Михайлівське поселення.— К., 1962; *Шапошникова О. Г.* Памятники нижнемихайловского типа // *Археология Украинской ССР*.— К., 1985.— Т. 1.— С. 324—330.

³⁶ *Титов В. С.* К изучению миграций бронзового века // *Археология Старого и Нового Света*.— М., 1982.— С. 90—137.

³⁷ *Vona I.* Geschichte der frühen und mittleren Bronzezeit in Ongarn und im mittleren Donaauraum // *AUSBREN*.— 1961.— № 3.— P. 70.

³⁸ *Збеневич В. Г.* К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 66, 67; *Збеневич В. Г.* До проблеми становлення енеоліту // *Археологія*.— 1985.— Вип. 51.— С. 3; *Збеневич В. Г.* Енеоліт Північно-Західного Причорномор'я // *МАУ*.— 1973.— Вип. 7.— С. 71—80; *Збеневич В. Г.* Место трипольской культуры в энеолите Причерноморья // *Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии*.— Тбилиси, 1987.— С. 11—113.

³⁹ *Kalicz N.* Die frühbronzezeit in Nordost — Ungarn.— Budapest, 1968.— Taf. 1, 12.

⁴⁰ *Шмаглій Н. М., Видейко М. Ю.* Курганы и проблемы исчезновения трипольских проторогодов // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э.— V в. н. э.).— К., 1991.— С. 55.

⁴¹ *Зирра В.* Культура погребений с охрой в закарпатских областях РНР // *МИА ЮЗ СССР и РНР*.— Кишинев, 1960.— С. 97—128; *Панайотов И.* Ямната култура в Българските земи // *Разкопки и проучвания*.— София, 1989.— Кн. XXI.— С. 190; *Ecsedy I.* The People of the Pit-Grave in Eastern Hungary.— Budapest, 1979.

⁴² *Шмаглій Н. М., Черняков И. Т.* Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964—1966 гг.) // *МАСП*.— Одесса, 1970.— Вып. 6.— С. 91—108.

⁴³ *Телегин Д. Я.* Среднестоговская культура и памятники новоданиловского типа в Поднепровье и степном левобережье Украины // *Археология Украинской ССР*.— К., 1985.— Т. 1.— С. 305—319.

⁴⁴ *Коробкова Г. Ф.* Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР.— Л., 1987.— С. 212—214.

⁴⁵ *Черных Е. Н.* Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // *СА*.— 1978.— № 4.— С. 53—82.

⁴⁶ *Рындина Н. В.* Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы.— М., 1971.

⁴⁷ *Ковалева И. Ф.* Погребения животилловской группы на Левобережье Днестра // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э.— V в. н. э.).— К., 1991.— С. 66, 67.

⁴⁸ *Круц В. А.* К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днестра // Первобытная археология. Материалы и исследования.— К., 1989.— С. 130; *Шмаглій Н. М.* Крупные трипольские поселения и проблема ранних форм урбанизации // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э.— V в. н. э.).— К., 1991.— С. 46—48.

⁴⁹ *Петренко В. Г.* Усатовская локальная группа // Памятники трипольской культуры Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 117.

⁵⁰ *Пелецишин Н. А.* Население Западной Волини и его этнокультурные связи (середина V — середина III тыс. до н. э.) // Автореф. дис.... докт. ист. наук.— К., 1989; *Свешников І. К.* Історія населення Передкавказзя, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тис. до н. е.— К., 1974; *Бондарь Н. Н.* Культуры шнуровой керамики и их роль в древней истории Европы // Автореф. дис.... докт. ист. наук.— К., 1981.; *Артеменко И. И.* Культуры шнуровой керамики: среднеднепровская, подкарпатская, городско-здолбицкая, стжижовская // Эпоха бронзы лесной полосы СССР.— М., 1987.— С. 35—50; *Мовша Т. Г.* О северной группе...— С. 54.

⁵¹ *Черняков И. Т.* Вступна стаття (Курганна археологія) // *М. О. Чмихов, Ю. О. Шилов, П. Л. Корнієнко.* Археологічні дослідження курганів.— К., 1989.— С. 6.

⁵² *Гуменна Д.* Минуте пливе в прийдешне (Розповіді про Трипілья).— Нью-Йорк, 1978;

Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981; *Gimbutas M. The Gods and Goddesses of old Europe: 7000 to 3500 B. C.; Myths, Legends and Cult imades.*— London, 1976; *Gimbutas M. The Language of the Goddess.*— San-Francisco, 1989; *Mallory J. P. Indo-Europeans; language, Archaeology and Myth.*— London, 1989.

⁵³ Манзура И. В. Степные восточноевропейские общности энеолита — ранней бронзы в хронологической системе Балкано-Дунайских культур // МИАЭМ.— Кишинев, 1992.— С. 87—101.

⁵⁴ Титов В. С. Роль радиоуглеродных дат в системе хронологии неолита и бронзового века Передней Азии и Юго-Восточной Европы // Археология и естественные науки.— М., 1965.— С. 44, 45.

И. Т. Черняков

МЕСТО ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ДРЕВНЕЙШЕЙ ИСТОРИИ ЕВРОПЫ.

Открытие В. В. Хвойкой в 1893 г. Трипольской культуры на Украине сопоставимо по значению в развитии первобытной археологии с раскопками конца XIX в. в Трое, Микенах, Сескло и др. 100 лет продолжается изучение Триполья и соседних энеолитических культур Юго-Восточной и Центральной Европы. Трипольская культура входила в «западный ареал» «северной зоны» развития древнейших земледельческих культур Старого Света. В «западном ареале» эта культура являлась частью одной из самых развитых областей «балкано-западноукраинского» энеолита Европы.

Место Трипольской культуры в энеолите Европы определялось особенностями, связанными с огромной территорией распространения в лесостепной части Молдовы и Украины (190 тыс. км²), длительным периодом развития в 1500—2000 лет (4250/5250—2250/2750 гг. до н. э.), охватывающим всю эпоху европейского энеолита — от неолита до ранней бронзы. Триполье, как раннеземледельческая культурно-хозяйственная система, представляет одну общность с культурой Кукутени в Прикарпатье, которая в своем продвижении на восток включила различные элементы местных неолитических и энеолитических культур. Система «периодически передвижного земледелия» способствовала широкому распространению производящего хозяйства и созданию крупных поселений вплоть до гигантских. Как крайнее северо-западное звено земледельческих культур европейского энеолита Триполье было непосредственно связано с наибольшим в Старом Свете ареалом скотоводческих племен евразийских степей и неолитических культур лесостепей восточной Европы. Взаимоотношения с ними оказали влияние на Триполье и классические энеолитические культуры Европы. Исчезновение культуры связано с переходом к скотоводческому хозяйству и растворение в среде наибольших европейских культурно-исторических общностей (ямная, шнуровой керамики) в середине III тыс. до н. э.

I. I. Tcherniakov

THE RANK OF TRIPOLSKAJA CULTURE AMONG THE ENEOLITH OF EUROPE.

The discovery of Tripolskaja culture at Ukraine in 1893 by V. V. Khvoika could be compared by its importance in the development of the primeval archaeology with the excavations of the end of 20th cent. at Troy, Mycenae, Sesklo etc. The study of Tripolskaja culture and the neighbouring Eneolithic ones of South—Eastern and Central Europe lasts 100 years. Tripolskaja culture was a part of the «Western» area of «Northern zone» of development of the earliest farming cultures of the Old World. In the «Western» area this culture was one of the most developed regions of the «Balkanic—West-Ukrainian» Eneolith of Europe.

The rank of Tripolskaja culture among the Eneolith of Europe was determined by the peculiarities stipulated by the vast territory of the spread at the forest-steppe part of Moldova and Ukraine (190 ths. km²), the long period of development (4250/5250—2250/2750 B. C.) which covers the whole epoch of the European Eneolith since Neolith till Early Bronze Age. Tripolie as earlyfarming cultural-economic system is the united community with Kukuteni culture in Carpathian region. The latter having spread to East have included the different elements of the native Neolithic and Eneolithic cultures. The system of the «periodically mobile agriculture» promoted the wide spread of the productive economy and creation the large-scale settlements up to gigantic ones. As the last North-Western link of

the farming cultures of European Eneolith Tripolskaja one was directly connected with the greatest in the Old World area of the cattle-breeding tribes of Eurasian steppes and the Neolithic cultures of the forest-steppe of East Europe. The relations with them influenced Tripolie and the classic Eneolithic cultures of Europe. The disappearance of the culture was caused by the transition to the cattle-breeding and dissolution among the greatest European cultural-historical communities (the Early-pit, cord pottery etc.) in the middle of the 3rd millenium B. C.

РАННІЙ ЕТАП ФОРМУВАННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Н. Б. Бурдо

У праці розглянуто початкові етапи формування Трипільської культури на Україні (етапи А та ВІ).

Проблема періодизації Трипільської культури за сто років її вивчення має досить велику історіографію. Наприкінці минулого століття, коли В. В. Хвойка виділив цю культуру, пам'ятки, які складають її ранній етап у сучасному розумінні, відомі ще не були, як не була відома і культура Прекукутені — аналог раннього Трипілья. Періодизувати трипільсько-кукутенські матеріали у 30-ті роки спробувала Т. С. Пассек. Це була періодизація, побудована на основі типологічного аналізу кераміки. Ї саме типологічний метод привів автора до плутанини з деякими пам'ятками¹. Але це й не дивно, оскільки лише типології для періодизації пам'яток замало. Треба підкреслити, що взагалі схема, запропонована Т. С. Пассек у 1935 р., відображала стилістичний розвиток трипільської кераміки. Коли з'явилася інформація про стратифіковану пам'ятку кукутенської та прекукутенської культури в Румунії (Ізвоар), Т. С. Пассек наприкінці 30-х років уточнила та удосконалила періодизацію Трипільської культури², виходячи із стратиграфічних даних. У закінченому вигляді, з розгорнутою аргументацією періодизація трипільських поселень була опублікована вже в повоєнні роки³. З того часу періодизація Т. С. Пассек визнана усіма фахівцями, які вивчають Трипільську культуру, і до сьогодні є основою для будь-яких досліджень Трипілья. Треба, однак, підкреслити, що, незважаючи на те, що періодизація Т. С. Пассек презентована як періодизація трипільських поселень або Трипільської культури, все ж у своїй основі вона має періодизацію стилів орнаментативної кераміки. Тому в періодизації дослідниці перехід від етапу до етапу відображає насамперед зміни, які відбувалися в керамічних стилях, а не певні важливі моменти розвитку Трипільської культури як культурного та соціально-економічного феномену. Тому при спробах розвитку ідей Т. С. Пассек по періодизації з'явилися пропозиції виділення так званого розвинутого етапу Трипільської культури, особливо поширені серед українських дослідників. Було також запропоновано до пізнього етапу Трипільської культури віднести тільки заключну фазу етапу (за Т. С. Пассек), а саме етап СІІ. Зрозуміло, що за всім цим стоїть необхідність періодизації етносоціальних та економічних процесів у розвитку Трипільської культури, чого не дає Т. С. Пассек. Але все це стосувалося середини та фіналу розвитку Трипільської культури, а ми спробуємо розглянути у цьому плані початкові етапи Трипілья.

Сьогодні неможливо розглядати проблеми Трипілья у відриві від культури Прекукутені-Кукутені в Румунії, тому в літературі частіше користуються